

Frane Paro

TIPOGRAFSKE OSOBITOSTI KNJIŽICE OD ŽITIJA RIMSKIH ARHIJEREJOV I CESAROV

mr. art. Frane Paro, Zagreb, izvorni znanstveni članak

UDK 655.24:003.349.12
655(497.5 Rijeka)

U ovome se radu istražuje samo jedan aspekt tipografskog oblikovanja Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov – to je harmonizacija površina u knjizi i funkcija olovnog slova u prijelomu stranice.

Tipografska ideja prijeloma Knjižice od žitija rimskih arhijerejev temelji se na trinitatnoj ideji, odnosno u renesansi omiljenoj Pitagorinoj pačetvorini 3 : 4 i njenom seskvialternom parnjaku formatu 2 : 3. Rekonstruiran je tiskarski postupak Bartolomea Zanettija – generiranje svih knjižnih veličina iz polaznog formata, ugađanje „punih” i „praznih” površina u foliju. Pokazuje se kako je metoda „prelamanja” kvarteriona u to vrijeme već bila uobičajena, profesionalna tiskarska rutina.

Analiza mjera na primjerku knjige koji se čuva u knjižnici HAZU (signatura R 698) otkriva da je zagrebački primjerak (u usporedbi s wrocławskim po kojem je priređeno faksimilno izdanje) sačuvao originalne tipografske mjere.

Veličina stošca Kožičićevog glagoljskog olovnog slova je 4,558 mm. Sve veličine unutar knjige moguće je bez ostatka mjeriti tom veličinom kao jedinicom – kao svojevrsnim cicerom. Riječki cicero samo je 0,046 mm veći od Didotova (4,512 mm) koji je tek od 1879. g. bio prihvaćen kao standardna međunarodna tipometrijska jedinica.

Ključne riječi: *Kožičićeva tiskara; prijelom knjige; tipografski modul; riječki cicero*

Uvod

U pripremi faksimilnog izdanja *Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov* 2006. godine bila je prilika pažljivije promotriti tiskarske aspekte originala, odnosno analizirati oblikovnu paradigmu knjige, paradigmu koja mjerama i njihovim suodnosima daje smisao, a knjizi dodanu vrijednost. Istraživanje je bilo usmjereno samo na jedan aspekt tipografskog oblikovanja *Knjižice od žitija* – na harmonizaciju površina. Ovaj rad proširena je analiza iz 2006. godine – uz napomenu da su se tijekom istraživanja nametnule dvije vrlo važne teme, koje su morale biti odložene za neku drugu prigodu.

Prva tema jest nedvojbeno intrigantna osobnost Bartolomea Zanettija (Castrezzato kraj Brescia 1487. – Venecija 1550.), nositelja Kožičićeva tiskarskog projekta kojemu, nakon istraživanja Petra Kolendića iz 1934. godine i nalaza fra Petra Runje iz 1998., nitko nije posvetio osobitu pozornost. Druga tema jest samo glagoljsko slovo Kožičićevih izdanja, odnosno kakvoća kreacije nepoznatog gravera slovnih puncu. Riječ je o stilski ujednačenom, dojmljivom kompletu slova s vrlo originalnim rješenjima, koji (kao, uostalom, i svi poznati nam glagoljski fontovi), zaslužuje posebnu likovno-analičku ili paleotipografsku komparativnu studiju.

Te dvije teme – identitet i djelo tiskara te identitet i djelo gravera slovnih puncu – ključne su za utvrđivanje tipografskog profila svih šest poznatih izdanja Kožičićeva tiskare. Nakon proteklih 480 godina mali, ali sjajni glagoljski tiskarski korpus – nastao gotovo u jednom dahu, tijekom samo pola godine – još čeka zasluženu komparativnu analizu. Usudujem se prejudicirati rezultate, koje će donijeti neka buduća istraživanja i kao ključnu figuru u Kožičićevu projektu istaknuti osobnost Bartolomea Zanettija. Prvo, trebalo je dosta avanturističkog duha (uz nimalo manje Kožičićeve upornosti) da se kompletna tiskara složi u sanduke i dopremi u Rijeku. Drugo, gotovo „bode u oči” izuzetnost ili kompaktnost tipografskog znanja Kožičićeva pouzdanika. Vjerojatno su duh i temperament, ali i znanje biskupa Modruškog, potaknuli tiskara (tiskare?) da u kratkom, intenzivno radnom boravku „*v hižah prebivanie gna Šimuna biskupa modruškoga*” u Rijeci, pokaže širinu svoga znanja i opravda povjerenje i očekivanje učenog biskupa. Zanetti nam je podario komplet knjiga uistinu probranih kanonskih formata.

Tablica 1.

Pregled identificiranih formata četiri knjižna bloka i pet slogova. (Upitnici uz odrednice znače da odnosno izdanje nije bilo kontaktirano „in vivo”).

naslov	format sloga	format stranice
MISAL HRVACKI	<i>dijagon 1 : $\sqrt{2}$</i>	<i>kvarterion 3 : 4</i>
PSALTIR	<i>sikston 1 : $\sqrt{3}$</i>	?
OFICIJ RIMSKI	<i>dvokvadrat 1: 2</i>	vrlo rijetki omjer 9 : 16
OD BITIJA REDOVNIČKOGA KNJIŽICE	<i>sikston 1 : $\sqrt{3}$</i>	<i>kvinton 1 : 1,5</i>
KNJIŽICE OD ŽITIJA RIMSKIH ARHIJEREJOV I CESAROV	<i>kvinton 1 : 1,5</i>	<i>kvarterion 3 : 4</i>
KNJIŽICE KRSTA	?	?

■

Kožičićeva ideja i pothvat dovođenja tiskare u Rijeku zahvalna je tema za uzbudljiv povijesni, gotovo fikcionalni roman. Od Kožičićeva projekta ostalo je samo šest knjiga s njihovim kolofonima, a znamo da je u njegovu realizaciju moralo biti uključeno mnogo ljudi, njihovih vještina, veza i interesa. Škrtri, ili posve nijemi, povijesni dokumenti otvaraju prostor hipotezama. Nema sumnje, bilo je povoljnije tisak knjige naručiti na licu mjesta, kod nekog od stotinjak venecijanskih tiskara. Velika konkurencija sigurno je

nudila i veću mogućnost izbora jeftinije ponude, odnosno mogućnost uštede koja je mogla biti uložena u veći broj naslova ili njihovu veću nakladu. A transport tiskarske opreme i potrebnog materijala (slova, papir, boja) iziskivao je dodatne i nepotrebne troškove. Kožičić je, međutim, čvrsto odlučio imati tiskaru „kod kuće“! Je li se nadao zadržati tiskaru na neki dulji rok ili možda čak i trajno? – možemo samo nagađati. Nema dvojbe, ugovor sa Zanettijem bio je sklopljen u Veneciji, i morao je biti vrlo detaljan (treba vidjeti ugovore vezane uz tisak Misala Pavla Modrušanina u: fra Petar Runje, *O knjigama hrvatskih glagoljaša*, 1998., 85-99). – sigurno nije bila propuštena nadoknada majstorima za prijevoz, smještaj, hranu i rad, za papir, boju i slova, za broj knjiga koje će biti tiskane, njihov izgled (veličina knjiga, broj boja, ilustracija i inicijala) i ukupna naklada.

Kožičić je vrlo vjerojatno bio upućen u pripreme za tisak glagoljskog Misala u oficini Francesca Bindonija i Maffia Pasinija (...*appresso San Moysè al segno dell' Angelo Raffaello, 1524. – 1542.*, Fumagalli, 1905., 488) krajem 1527. godine. U taj posao bio je uključen i Bartolomeo Zanetti kao iskusan majstor i dobar pregovarač (zastupnik nakladnika (?)) – s trinaestogodišnjim tiskarskim iskustvom u oficini Filippa Giunte u Firenci). Velika je vjerojatnost da je tom prigodom Kožičić upoznao i slovaresca koji je pripremao glagoljske matrice za Bindonijevu tiskaru. Teško je reći je li od slovaresca izravno naručio glagoljska slova, ili je to bila Zanettijeva ugovorna obveza. Odgovori na još mnoga pitanja prepušteni su našoj imaginaciji i proizvoljnim domišljanjima.

Jedino što pouzdano znamo činjenica je da su Bartolomeo i Domenico, na isteku šestog mjeseca, demontirali tiješak, u sanduke složili tiskarsku opremu i otišli iz Rijeke. Zašto? Teško ćemo ikad saznati. Je li isteklo ugovoreno vrijeme, je li bio potrošen planirani materijal i predviđena novčana sredstva, ili je odluka o povratku u Veneciju donesena naglo zbog nekog mogućeg prijevora? „Izrazito neobičan duh“ (...*esprit extrêmement bizarre*, Fumagalli, 144), pisac i tiskar u Firenci Anton Francesco Doni, zapisao je i objavio svoj spor sa Zanettijem, kiteći ga pogrdnim epitetima (*Lettere*, 1547. g.). Tko je od njih dvojice bio prijeke naravi? Otkrivene su naznake (ili samo neutemeljene objede) po kojima se Zanetti, uz tiskarstvo, bavio i nekom vrstom političke „špijunaže“. Bez obzira na sve moguće pretpostavke, valja imati na umu još i činjenicu da su dva Brešanina došli u Rijeku krajem godine, pred zimu, i da Rijeka, svojom mikroklimom u Kvarnerskom zaljevu, svojim burama i provalama oblaka, nije mogla biti osobito poželjno mjesto. Rukovanje s tisućama sitnih slova i vlažnim papirom u zimskom razdoblju, moralo je biti vrlo neugodno, pa čak i bolno – posebno slagarima. Bilo kako bilo – Kožičićeva ideja, nepoznati slovorezac, dva tiskara i nepoznati slagar – u povijesti glagoljskog tiskarstva ostavili su sjajan trag!

■

Raspravljati danas o kriterijima lijepog ili dobrog u nekom društvu i kulturi prošlih vremena znači, ipak, govoriti o vlastitom pogledu na stvari koje su uspjele očuvati integritet te neoštećene dočekati naše vrijeme. Pogledom na jednu inkunabulu, npr., testiramo naš osjećaj za lijepo, naše znanje o predmetu koji se zove antikna knjiga. Pritom samo nagađamo što je o tome znao i mislio njen tvorac. Opće formule štovanja ili udivljenja na koje nailazimo u sačuvanim dokumentima nisu odgovor na naše pitanje

– Što je bilo lijepo i dobro u Kožičićevo vrijeme? Zašto se nešto cijenilo i činilo vrijednim pažnje? Kako se prepoznavala i kojim se „instrumentima” mjerila ljepota? I napokon, možemo li u našem „organu” za doživljaj lijepog i dobrog rekonstruirati istu, ili sličnu, doživljivost poput one renesansnog čovjeka?

Prije negoli rekonstruiramo postupak organizacije prostora u *Knjižici od žitija rimskih arhijerejev i cesarov*, valja napomenuti da je knjižno oblikovanje i prije Gutenberga, u kulturi rukopisne knjige, imalo razvijena pravila harmonizacije veličina i proporcija. Bili su vrlo dobro poznati temeljni parametri svih oblikovnih vještina. Oni su tvorcima jamčili da će njihovo djelo biti u skladu s fizičkim zakonima, odnosno s Božanskim poretkom. Naime, čovjek je pažljivim i dugotrajnim promatranjem otkrivao zakonitosti i analogije među pojavama na nebeskom i zemaljskom planu. Stoga, sve što je čovjek stvarao moralo je svojim mjerama punopravno sudjelovati u cjelovitosti Božjeg djela. Jedino tako bilo je moguće djelu ljudskih ruku osigurati Božji blagoslov – sudioništvo u vječnosti.

U tiskarskom umijeću vrlo precizni odljevci tisuća olovnih prizmi slova nameću poštivanje poretka – u prvi plan tiskarskog zanata stavljaju mjeru i broj. Broj je **red** a mjera **zakon**. Slovom prizmom kao modulom, pioniri tiskarstva mogu (i moraju) svakodnevno provjeravati geometrijske zakone ugrađene u sve preporuke o dobrom oblikovanju knjige, koje su stoljećima bile razvijane u skriptorijima. Tiskarski (slagarski) pribor i postupak jesu alati, instrumenti, s kojima se dekodira i dokazuje Božji zakon. U prvih stotinu godina tiskarstva, gotovo je nemoguće naći knjigu u kojoj njen „graditelj” ne pokazuje znanje o redu i proporcijama.

1. Prijelom Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov

format stranice: 3 : 4 (*kvarterion*) – 155 x 207 mm

format sloga: 2 : 3 (*kvinton*) – 103 x 155 mm

Primarna operacija, dijeljenje s dva (savijanje lista u folio – otuda grafički *terminus technicus*: „prijelom”), ali i triparticija, te trinitatno načelo, odnosno trostrukost svakog razmjera (odnos dva člana i cjeline koju tvore), u temelju su svih tiskarskih invencija. Tako je Pitagorina pačetvorina, (odnosno egipatski sveti trokut 3 : 4 : 5) prepoznata kao tipografska paradigma; udvojena ili udvostručena daje seskvialterni format 2 : 3 u kojem se manja strana prema većoj odnosi kao 1 : 1,5 (kvadrat uvećan za polovinu; format kojeg tvore tri polovine kvadrata. (crtež 1.). Format Pitagorine pačetvorine pripada rudimentarnom, vrlo starom sustavu mjerenja dužina s osnovom 12. Vrlo je omiljen među pionirima tiskarstva upravo zbog jednostavnosti „rukovanja” njegovim mjerama i bez upotrebe mjerila ili računa.¹ Naime, temeljne veličine seskvialternog formata moguće je dijeliti bez ostatka s 2 i 3, odnosno s njihovim umnošcima 4, 6, 8, 9,

¹ Raúl M. Rosarivo taj omjer naziva *Divina proporción tipográfica ternaria*, što su Nijemci preveli kao *Zlatni tipografski modul 1 : 1,5*. (Raúl M. Rosarivo, *Divina Proportio Typographica, Das Buch vom Goldenen Typographischen Modul 1 : 1,5 in der Proportion 2 : 3, dem Modul von Johannes Gutenberg und seiner Zeitgenossen*. Scherpe Verlag Krefeld, 1961.)

12 itd., pa tiskar u radioničkoj rutini i bez primjene aritmetike, svakodnevno vidi dokaz, potvrdu omiljene izreke geometričara SEMPER EADEM koju neki tiskari upisuju kao *motto* u svoj tiskarski znak (Gabriele Giolito de' Ferrari; Trino 1508. – Venecija, 1578. g.). Osim toga, tiskarima renesanse rad s tzv. „trećinskim” formatom – njegova trisekcija i triplikacija udvajanjem – svakodnevna je i stalna evokacija, zaziv Svetog Trojstva.

Tablica 2.

Seskvialternost početne veličine arka u proporciji kvarteriona 3 : 4

(Drugim i četvrtim redom savijanja ponavlja se primarna proporcija arka.)

Red savijanja	0	I.	II.	III.	IV.
Naziv formata	Arak list	Folio polovina	Quarto četvrtina	Octavo osmina	Sextodecimo šesnaestina
Kratica	0°	2°	4°	8°	16°
Proporcija	3 : 4	2 : 3	3 : 4	2 : 3	3 : 4

Za ovu prigodu izmjerili smo sve elemente tiskarskog projektiranja knjige na primjerku koji se čuva u knjižnici HAZU (signatura R 698). Iako je taj primjerak bio podvrgnut restauratorskom i konzervatorskom postupku, preračun mjera iz dekadskog u duodecimalni sustav otkrio je neočekivanu točnost u međuodnosima svih tipografskih veličina. Stoga, s priličnom sigurnošću zaključujemo da je zagrebački primjerak sačuvao primarne, originalne tipografske mjere; drukčije rečeno, knjižni je blok samo jednom bio obrezan na današnju veličinu (155 x 207 mm) upravo u omjeru stranica 3 : 4 (crtež 4.). To naglašavamo stoga, što wrocławski primjerak (po kojem je 2007. godine tiskan faksimil u izdanju Sveučilišne knjižnice u Rijeci) ima nešto veću donju marginu, dok su njegove vanjske margine uže. To potvrđuje da je „sirova”, izvorna veličina papira bila veća od projektnog formata, pa je knjigu bilo moguće isporučiti i u obliku koji je u širini i visini bio veći za cijeli centimetar (polovica inča). (crtež 6.)

Uzevši polaznu veličinu papira u kojoj je bilo moguće zacrtati projektni format 2 : 3, ne koristeći nijedno recentno mjerilo (list papira može biti u bilo kojoj veličini, ali u jednoj proporciji), tiskar Bartolomeo pristupio je izvedbi prijeloma knjige s pet ključnih, moglo bi se reći, gotovo simboličkih, ritualnih radnji – s dvije dvopodjele i tri tropodjele lista.

- Prva i druga dvopodjela (visina i širina teksta)

Osim što se prvom dvopodjelom dobiva dvolist, jedna polovica lista predstavlja ukupnu površinu teksta. Drugom dvopodjelom (polovljenjem te polovice) dobivaju se dvije četvrtine bifolija, odnosno pačtvorine dvaju stupaca teksta – jedna za verso, a druga za recto stranu bifolija. (crtež 2.)

Prema tome, visina teksta jednaka je polovini dulje strane bifolija (širini stranice knjige), a širina stupca jednaka je polovini manje strane bifolija. U manjoj strani bifolija visina teksta odmjerava njene tri četvrtine (dakle, visinu teksta moguće je definirati i kao 3/4 visine stranice knjige). (crtež 2. i 3.)

- Prva i druga tropodjela (širina teksta i širina okomitih margina)

Dulju stranu lista dijeli se na tri jednaka dijela. Jedna, odnosno dvije trećine potvrdit će širinu teksta. Preostala trećina, bit će podijeljena na tri dijela – dva za vanjske okomite margine, a jedan za obje hrptene margine (zbroy verso + recto strane). (U zagrebačkom primjerku vanjska je margina 3 mm uža od hrptene margine, a u wrocławskom oko 19 mm.) (crtež 3.)

- Treća tropodjela (gornja i donja margina)

Razlika između visine teksta i visine stranice (1/4 visine ili 1/3 širine stranice) mora se razdijeliti na dva nejednaka dijela – na gornju i donju marginu. Ta razlika, obično se dijeli na trećine, pa se jednom trećinom odmjerava gornja, a s dvije trećine donja margina. (crtež 3.)

Nakon što je opisanim savijanjem i tropodjelama arka papira bio „iskrojen” plan svih temeljnih veličina (crtež 5.), u primarnu geometrijsku mrežu uvedena je logika tipografske jedinice – sve „prijelomom” definirane veličine na slagarskom su stolu „dotjerane”, ugođene s modulom – s realnom veličinom slovnog stošca. To ugađanje ponekad se prepoznaje kao blage netočnosti, nepodudaranja idealne geometrijske dekompozicije sa stvarnom, otisnutom stranicom knjige. (crtež 4.)

Pretvore li se temeljne veličine u milimetre te se podijele aritmetički s dva i tri, dobit će se vrlo točni broičani omjeri za svaku gore opisanu mehaničku operaciju dvopodjele i tropodjele. Opisani postupak i rezultat koji je pred nama potvrđuju kako je, u devetom desetljeću Gutenbergova izuma, metoda „prelamanja” *kvintona* bila uobičajena i, naravno, egzaktna tiskarska rutina. (Prigoda je napomenuti: ista trinitatna ideja vodila je majstora koji je oblikovao hrvatskoglagoljski *editio princeps* iz 1483. godine – Misal je bio prelomljen u potpunosti jednakim proporcijama kao i Kožičićeva *Knjižice od žitija*.)

2. Slovo – Tipografski modul i projektna veličina bifolija

Djelo Bartolomea i Dominika iz Brescie, nastalo u Rijeci 1530./1531. godine, iznenađuje potpuno neočekivanom činjenicom. Trideset i četiri retka u stupcu teksta mjere približno 34 Didotova cicera! I sve druge spominjane i mjerene tipografske veličine mjerljive su Didotovim cicerima.

Otkuda Kožičićevim tiskarima, odnosno slovoljevaču glagoljskih slova, mjera koja se u priličnoj mjeri podudara s „modernim” cicerom, kad znamo da će Pierre Simone Fournier tek nakon 200 godina (1737.) predložiti standardizaciju sustava tipometrijskih jedinica?²

Točnu veličinu „Kožičićeva” (ili Zanettijeva) slovnog stošca, izraženu milimetrima, dobijemo kad visinu sloga podijelimo s brojem redaka (mali crveni pravokutnik u prvom retku u crtežu 4.). Ako je točna pretpostavka da su reci slagani „redak uz redak”, tada

² François Ambroise Didot (1730. – 1804.) doručuje Fournierov sustav temeljen na francuskoj kraljevskoj stopi (pied du roi).

imamo: $155 : 34 = 4,558$ mm za Kožičičev cicero. Međutim, ta veličina morala je biti cjelobrojna frakcija neke recentne mjere u duodecimalnom sustavu mjera. Mjera od 312 mm otvorenog bifolija *Knjižice od žitija* upućuje na mogućnost da je pred nama veličina **jedne stope**. O kojoj se stopi točno radi? Nalazimo se na prilično nesigurnom tlu pretpostavki. Budući da je gotovo svaki grad imao svoju stopu ili lakat, u trgovačkim ili graditeljskim poslovima vrijednosti se, pragmatično, ujednačuju autoritetom neke od „jačih” stopa. Pri obračunu lokalna se stopa, najčešće, primjeruje s francuskom kraljevskom stopom (*pieu du roi*), rimskom stopom, rajnskom stopom. Slovoljevači, gdje god bili (u Veneciji, Firenci, Lionu, Frankfurtu, Parizu itd.), sigurno se ne oslanjaju na lokalne mjerne jedinice (ili to čine samo u iznimnim slučajevima). Na početku poglavlja spomenuti Didotov cicero od 4,512 mm izveden je iz francuske stope (324,84 mm). Slovo riječke tiskare veće je za 0,046 mm od Didotovog cicera. Ili, Didotova 34 retka manja su od sloga *Knjižice od žitija* za 1,592 mm.

Kad se 69 jedinica u obrezanoj mjeri veće strane bifolija pomnoži sa 4,558 dobije se 314,502 mm (rajnska stopa = 313,835), a za pretpostavljenu projektnu veličinu od 72 cicera dobije se 328,176 mm, što je 3,336 mm veće od francuske stope.

Tablica 3.

Pregled veličina u obrezanom formatu tiskarskog arka Knjižice od žitija mjerene cicerima i milimetrima

	ciceri	milimetri	koeficijent	omjer
Otvoreni format	46 x 69	207 x 312	k = 1,507	2 : 3
Stranica	34,5 x 46	156 x 207	k = 1,326	3 : 4
Slog	22,8 x 34,2	103 x 155	k = 1,504	2 : 3
Vanjska margina	7,6	35		
Unutarnja margina	8,5	38		
Gornja margina	3,5	15		
Donja margina	7,5	38		
Kad je u pitanju djelo ranog tiskarstva, ovim mjerama moramo pridodati i mjere površine koju čine: visina svih redaka (u ovom slučaju 36) na stranici (glavni tekst + redak folijacije + redak signature) i oba stupca sloga na <i>verso</i> i <i>recto</i> stranicama s uključenom hrptenom marginom; to je tzv. format „dvostrukog sloga”.				
DVOSTRUKI SLOG	36 x 54	162,5 x 244	k = 1,501	2 : 3

Naravno, identificiranje pariške (ili rajnske) stope nije ključno za rekonstrukciju postupka prelamanja *Knjižice od žitija* – za odnose proporcija u stranici knjige. Rekli smo već: bilo je uobičajeno koju god polaznu projektnu veličinu papira primjeravati s realnom veličinom slovnog stošca. No, veličina pariške stope ne otkriva nam se slučajno – ona govori, ponajprije, o standardnim mjerama papirničarske manufakture, a potom, tumači, rasvjetljava karakter odnosa uočenih cjelobrojnih mjera u stranici i bifoliju (crtež 5.).

Kako bismo razriješili moguću dvojbenu izračuna veličine modula, odnosno slovnog stošca riječke tiskare, istom smo metodom provjerili veličinu stošca u *Misalu Hrvackom* (signatura R II A – 8° – 8) i *Oficiju rimskom* (signatura R II A – 16° – 5) koji se čuvaju u NSK u Zagrebu. Budući da su svi naslovi Riječke tiskare štampani istim slovnim materijalom, s pravom se očekuje potvrda vrijednosti od 4,558 milimetara. Međutim, dobili smo nove rezultate. Visina sloga u *Misalu* je 157 mm s 34 retka (!), a u *Oficiju* 106,5 mm s 23 retka. (Uzete su u obzir njihove daleko najučestalije mjere, jer je mjerenje pokazalo da visine slogova u knjigama nisu stalne na svim stranicama – ponegdje variraju i do 1,5 mm.)

Tablica 4.

Vrijednosti modula u Misalu i Oficiju

knjiga	visina sloga	broj redaka	modul
Misal hrvacki	157 mm	34	4,617 mm
Oficij rimski	106,5 mm	23	4,630 mm
Knjižice žitija	155 mm	34	4,558 mm

Iako je riječ tek o stotinkama milimetra, zbrojene u 34, odnosno 23 retka one pokazuju vidljive razlike.

Prvo, važno je upozoriti da dvije knjige – *Knjižice od žitija* i *Misal hrvacki* – imaju jednaki broj redaka (34), ali s različitim ukupnim visinama; u *Knjižice od žitija* to je 155, a u *Misalu* 157 mm. Drugo, razlika od dva „čvrsta” milimetra u istom broju redaka traži odgovor na pitanja: kako je došlo do takve razlike i gdje se skriva njen uzrok?

U izloženom izračunu hipotetske veličine projektnog arka i stvarne veličine glagoljskog slovnog stošca Kožičičeve tiskare, namjerno su zanemarena dva čimbenika nestabilnosti, koji dobivene rezultate čine relativnima, ali koji, ipak, ne utječu na odnose veličina, ne mijenjaju sliku proporcija u cjelini tipografskog projekta.

Prvi je faktor nestabilnosti bio rukom rađeni papir. Da bi se postigao kvalitetan otisak s manje boje (kako se ne bi „zalijevali” sićušni otvori u olovnom slovu) i s manje tlaka (da se brzo ne „troše”, izlizuju bridovi slova), vlaženjem papira prije tiska postizala se njegova potrebna prilagodljivost; pri tome je list papira, zbog bubrenja papirnih vlakana, mijenjao volumen. Drugi je faktor nestabilnosti bio način slaganja slova u retke, odnosno održavanje pravilnosti (pravocrtnosti) 1580 slova u jednoj punoj stranici širokog stupca *Knjižice od žitija* (ili *Misala hrvackoga*).

Svi proračuni s mogućim visinama slovnog stošca kao tipografskim modulom, rađeni su s pretpostavkom da je slagar radio postupkom „redak na redak” – bez prolaganja redaka. To bi značilo da su se redovi olovnih slova u zatvorenom slogu međusobno dodirivali. Međutim, jednostavna provjera pokazuje kako jednaki broj redaka (mjereno milimetrima) u dvije knjige nema istu visinu, i da te različite visine od 34 retka ponekad variraju od stranice do stranice 1 do 1,5 milimetar. (Ista je pojava,

mada ne učestala, uočena i na 25 redaka malog formata *Od bitija redovničkoga knjižice*, kao i na 23 retka u *Oficiju rimskom*.) Što je uzrok izmjerenim razlikama kad prizma metalnog slova nije elastična? Toj pojavi eksperti nisu obratili posebnu pozornost. Taj detalj u tehnici slaganja ili nije zamijećen, ili je „zaobilazen”. Prema Thomasu Cursonu Hansardu (1825., str. 447-452), prolaganje redaka metalnim, drvenim ili papirnim prološcima (a u tome postupku možemo, za sada, vidjeti jedini uzrok uočenim „nepravilnostima”) u tiskarsku praksu uvedeno je tek početkom 18. stoljeća.

Tipografski posao Zanettija i njegova zemljaka Domenika jest uzoran: lijep prijelom izveden „po svim pravilima struke”, smiren i kompaktan slog, tisak i boja vrlo ujednačeni. Očito je da su nešto znali (ili morali) izvoditi sa slovnim materijalom o čemu nemamo saznanja³.

U uvodu je spomenuta mogućnost da su se 1526./27. godine u Veneciji, najvjerojatnije, susretali Šimun Kožičić Benja, Bartolomeo Zanetti, Pavao Modrušanin i tiskari Bindoni i Pasini. To otvara prostor pretpostavci da je glagoljska slova za Kožičića mogao rezati isti majstor koji je radio matrice za Misal Pavla Modrušanina (a pregovore je vodio Bartolomeo Zanetti).

Do danas nije posvećena pažnja sličnosti općeg izgleda dvaju glagoljskih fontova Bindoni-Pasinijevog i Kožičićevog. Teško je ne uočiti istu ruku i ideju pri oblikovanju karakterističnih slova s, u, g, z. Naravno, oslanjati se na dojam bez temeljite komparativne analize, nije baš pouzdana metoda identifikacije.

Misal Pavla Modrušanina uveden je ovdje s drugog razloga.

Njegovih 35 redaka teksta mjeri točno 35 Didotovih cicera⁴. Ono malo stotinki koje Zanetti-Kožičićev glagoljski font čine jedva zamjetno većim, u Bindonijevom je bilo dovedeno u potpuno točnu veličinu: 158 mm visine sloga podijeljeno s 35 redaka daje 4,514 mm. To je samo 2 tisućinke više od Didotova cicera (ili 0,044 od Kožičićeva).

Iako je neumjesno, bez oslonca na dokumente, dovoditi u vezu (vremenski i po uključenim sudionicima) dva tako bliska tiskarska projekta, ipak, po svemu sudeći, Zanettijev je slovorezac radio za Bindonija baš kao i za Kožičića (ili je Bindonijev slovorezac bio pri ruci Zanettiju). No, tko god taj bio, usred Venecije (u kojoj je važeća stopa od 347,73 mm), poznavao je francusku stopu i koristio se njome kao tiskarima (ili slovorezcima?) referentnim standardom – znao je prema njoj definirati mjeru slovnog stošća, koja je od „modernog” cicera veća samo 0,046 odnosno 0,002 milimetra!

³ Oslanjajući se na tiskom objavljena svjedočanstva, Harry Carter (*A View of Early Typography*, 2002., str. 9-12. Oxford University Press, 1969.: pretilak Hypen Press, London 2002. g.) identificira slovoljevače, i njihove specijalizirane vještine, u većim europskim središtima i rekonstruira proceduru izrade tiskarskog slova. Utvrđuje da su tiskari bili vlasnici ne samo matrice već i puncu za njihovu izradu, te da su, prema zahtjevima novog izdanja, odlučivali kada će sami lijevati slova, a kad će taj posao dati slovoljevačima ustupivši im matrice. Prema situaciji u radionici, zalih slova mogla se tijekom štampe (prema potrebi i „na licu mjesta”) popunjavati ili čak i obnavljati. U tom slučaju slovni stožac „nove” serije slova mogao se za neku stotinku razlikovati od primarne serije.

⁴ Pregledan je primjerak u NSK; signatura: R II A - 8° - 9.

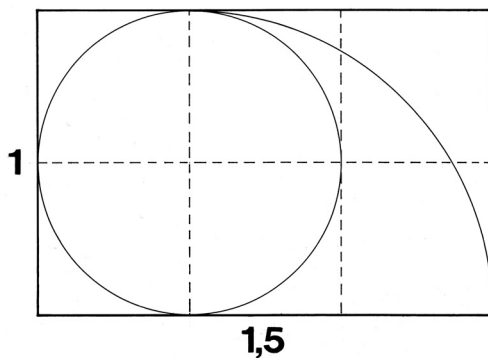
3. Zaključak

Ujednačena kvaliteta i visoki oblikovni standard čitave, nevelike, kolekcije riječke glagoljske tiskare dokazuju da je njen idejni začetnik, financijer i urednik biskup Kožičić bio dobro obaviješten, da je dobro znao koga odabrati, s kime u Veneciji može pregovarati o privremenom instaliranju tiskare u Rijeci. Ništa ne znamo o okolnostima njihova susreta, niti o razlozima koji su Zanettija naveli da prihvati Kožičićev prijedlog i ponudu o privremenom radu u Rijeci. Obojica su bili „klasičari” – visoko obrazovani humanisti. (Prema nekim izvorima Zanetti je bio u Rimu iste godine (1516.) kad je Šimun Kožičić Benja održao svoj drugi znameniti latinski govor na Petom lateranskom koncilu.) Zanetti se specijalizirao za izdanja grčkih i latinskih klasika i suvremenika, očito spretno popunjavajući prazninu koja je nastala smrću Alda Manuzija 1515. godine. Približivši se njegovu životu i djelu u Firenci (1514. – 1524. u oficini Filippa Giunte) i u Veneciji (1527. – 1548.; u vlastitoj tiskari od 1535. do 1545.), mogli bismo bolje razumjeti motive odlaska u Rijeku, ali i stilsko-formalna obilježja njegovog glagoljskog opusa.

Literatura

- Carter, Harry, *A View of Early Typography up to about 1600.*, Oxford University Press, 1969.; pretisak Hyphen Press, London, 2002.
- Fumagalli, Giuseppe, *Lexicon Typographicum Italiae: Dictionaire géographique d' Italie pour servir à l' histoire de l' imprimerie dans ce pays*, Firenca, Leo S. Olschki, 1905.
- Hansard, Thomas Curson, *Typographia: An Historical Sketch of the origin and Progress of the Art of Printing; with Practical Directions for Conducting Every Department of an Office*, Baldwin, Cradock, and Joy, London, 1825; preuzeto iz: Rumonds, Richard-Gabriel, *Nineteenth-century Printing Practices and the Iron Handpress*, Oak Knoll Press & British Library, 2004.
- McKerow, Ronald Brunlees, *An Introduction to Bibliography for Literary Students*, II. izd. 1928.; pretisak Clarendon Press, Oxford, 1951.
- Montecchi, Giorgio, *Il libro nel Rinascimento, Saggi di bibliologia*, II. izd., Editrice La Storia, Milano, 1996.
- Nazor, Anica, *Šimun Kožičić Benja (oko 1460. do 1536.)*, „Šimun Kožičić, Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov, Rijeka 1531.”: pretisak, Knjiga 2, Sveučilišna knjižnica Rijeka, Rijeka 207.
- Rosarivo, Raúl Mario, *Divina proportio typographica, das Buch vom Goldenen typographischen Modul 1 : 1,5 in der proportion 2 : 3 dem Modul von Johannes Gutenberg und seiner Zeitgenosen*, Scherpe Verlag in Krefeld, 1964.
- Runje, Petar, *O knjigama hrvatskih glagoljaša*, KS i Provincijjat franjevaca trećoredaca, Zagreb, 1998.
- Bibliografija Bartolomea Zanettija: Instituto Centarle per il Catalogo Unico: <http://edit16.iccu.>, pristup 07. 05. 2011.

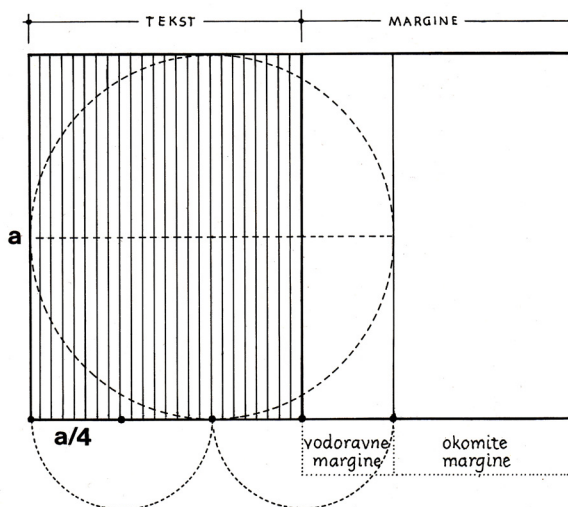
PRILOG: Šest crteža geometrije tipografskih komponenti
Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov

Crtež 1.

SESKVIALTERNI FORMAT BIFOLIJA 1 : 1,5

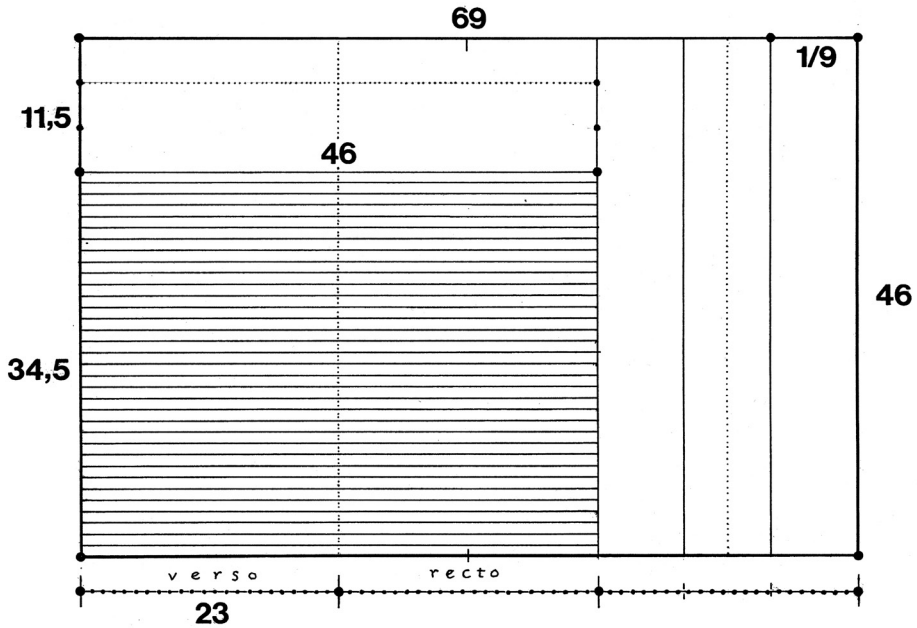
Naziva se još i DVOSTRUKI PITAGORIN PRAVOKUTNIK 2 : 3.
Budući da se kvinton 1 : 1,5 („trećinski” format) definira radijusom koji je promjer krugu ucrtanom u kvadrat, Raúl M. Rosarivo taj je format nazvao **π format**.
FORMAT STRANICE = PITAGORIN PRAVOKUTNIK 3 : 4 (kvarterion).

Crtež 2.

ODNOS POVRŠINE TEKSTA I POVRŠINE SVIH MARGINA U BIFOLIJU = 1 : 1

Visina vodoravnih (gornja + donja) margina = $1/3$ visine sloga = $1/3$ širine stranice = $1/4$ visine stranice. Širina okomitih margina (dvije vanjske + dvije hrptene) = $1/3$ veće strane bifolija.

Crtež 3.

ZALIHA DVIJU TIPOGRAFSKIH FUNKCIJA U POVRŠINI BIFOLIJA

Odnos površine pokrivene tekstom i ukupne površine svih margina = 1 : 1

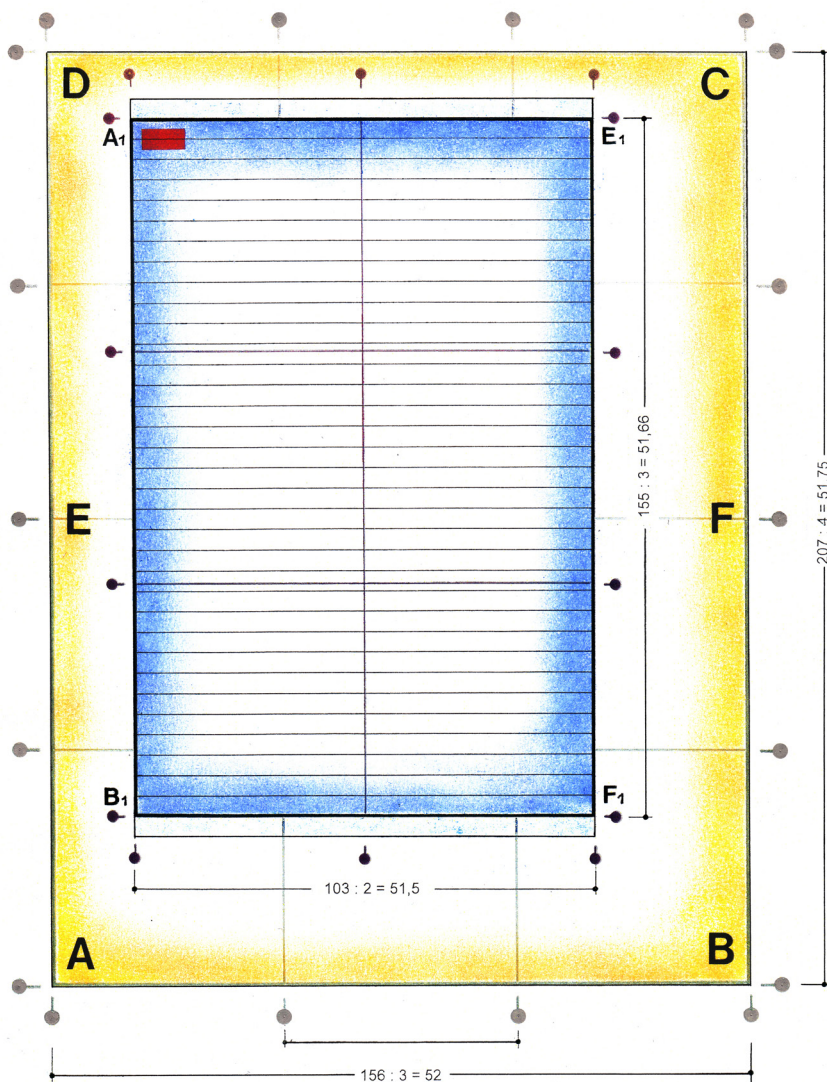
POVRŠINA BIFOLIJA = $69 \times 46 \text{ cic} = 3174 \text{ cic}^2$

TEKST VERSO + TEKST RECTO = $34,5 \times 46 \text{ cic} = 1587 \text{ cic}^2 = 1/2 \text{ bifolija}$

POVRŠINA STRANICE = $3174 : 2 = 1587 \text{ cic}^2 = 1/2 \text{ bifolija}$

SVE OKOMITE MARGINE = $23 \times 46 \text{ cic}^2 = 1058 \text{ cic}^2 = 1/3 \text{ bifolija}$

SVE VODORAVNE MARGINE = $11,5 \times 46 \text{ cic} = 598 \text{ cic}^2 = 1/3 \text{ stranice}$

Crtež 4.

SESKVIALTERNOST FORMATA KNJIŽICE OD ŽITIJA

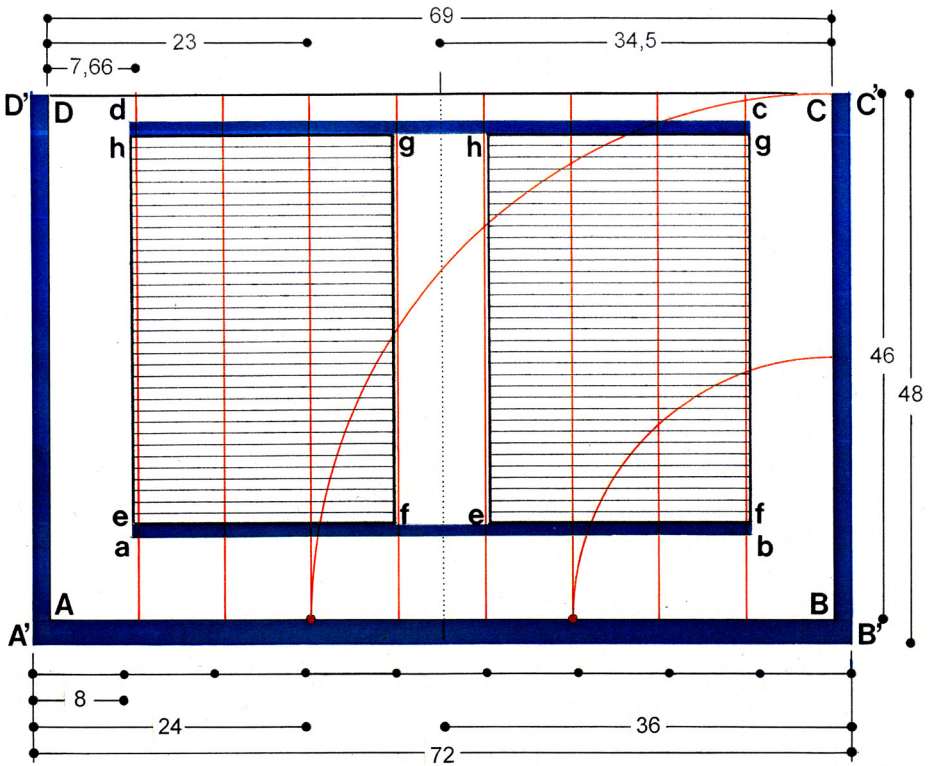
FORMAT STRANICE = 3 : 4

SLOG U STRANICI = četvrtina bifolija = polovica stranice = 2 : 3

Idealne (dekomponirane) mjere u stranici: stvarne mjere:

ABCD = 156 x 208 mm 155 x 207 mm; ABEF / B₁F₁E₁A₁ = 104 X 156 mm 103 X 155 mm

Zbog prilagodbe idealno projektiranih mjera veličini slovno stošca, veličina kvadrata u „trećinskoj” modularnoj mreži varira između 51,5 i 52 mm.

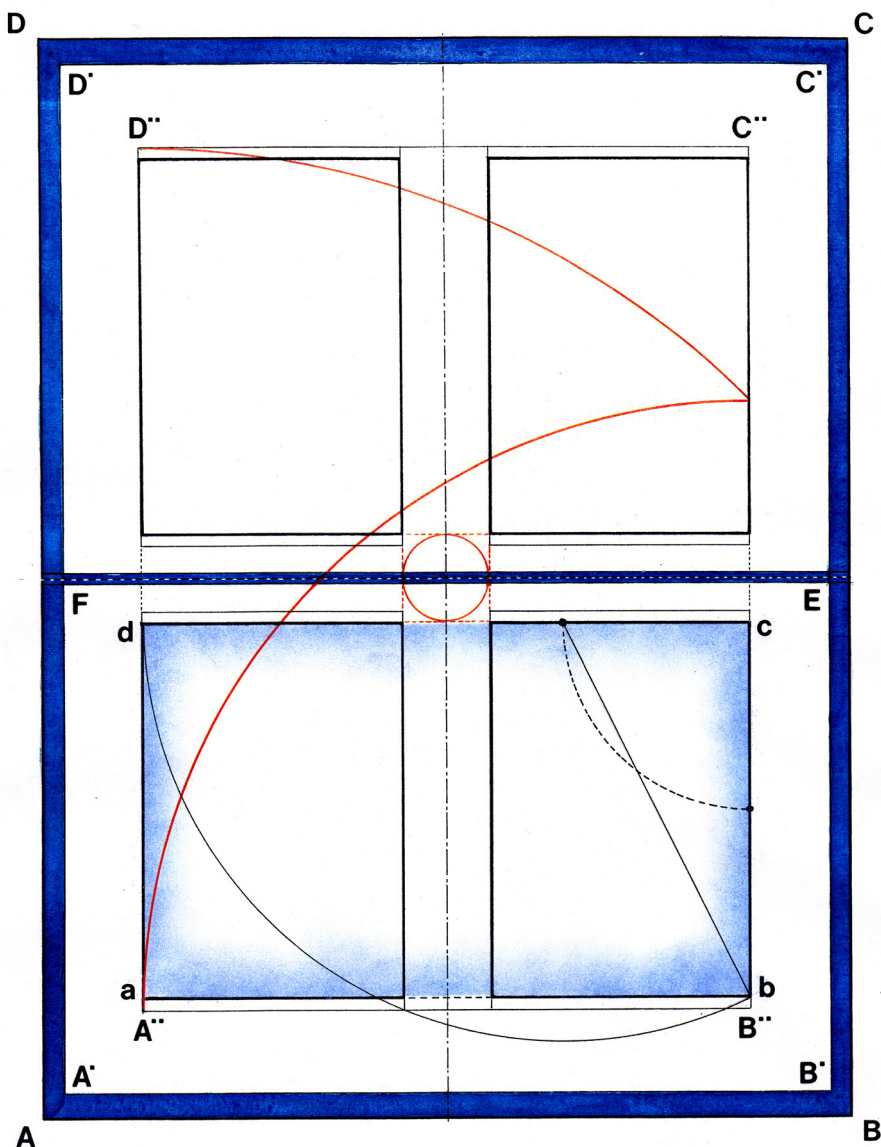

Crtež 5.

IMPOSTACIJA VERSO I RECTO SLOGA U BIFOLIJ

A'B'C'D' = projektna (nabavna?) veličina papira

ABCD = obrezani format

Crtež 6.

IMPOSTACIJA SLOGOVA U TISKOVNU FORMU KVARTA

ABCD = neobrezani format arka

A'B'C'D' = obrezani format sveska

A''B''C''D'' = četiri sloga zatvoreni u invarijantni format $1 : \sqrt{2}$ (dijagon).

abcd = dva sloga s hrptenim marginama = φ format $1 : 1,618$ (auron) – zlatni rez.

SUMMARY

Frane Paro

FEATURES OF THE TYPOGRAPHY OF THE *KNJIŽICE OD ŽITIJA RIMSKIH ARHIJEREJOVI CESAROV*

In this work only one aspect of the typographical design of the *Knjižice od žitija rimskih arhijerejev i cesarov* [Book of the Lives of Roman Archpriests and Emperors] is discussed, the harmonisation of surfaces in the book and the function of the body of the type in the layout of the page.

The typographic idea of the layout of the *Knjižica od žitija* is based on the trinity idea, that is, on the Pythagoras rectangle of 3 : 4 (the quarterion) and his sesquialteran match in the 2 : 3 format (the quinton). The reconstruction of Zanetti's printing procedure for the generation of all book sizes from the basic format, the harmonisation of full and empty surfaces in the folio shows that the method of folding the quarterion at that time was a common routine among professional printers.

Analysis of the measurements of the specimen of the book that is kept in Croatian Academy library (call number R 698) shows that the Zagreb specimen (compared with that in Wrocław of which a facsimile edition has been made) preserved the original typographic measures.

The size of the type body of Kožičić's Glagolitic lead letter was 4,4558 mm (height of column divided by number of lines). All the sizes in the book can be with no remainder measured by this unit, a kind of cicero. The Rijeka cicero is only 0,046 mm greater than Didot's (4,512 mm) accepted since 1879 as the standard international typometric unit.

Key words: *Kožičić's printing works; book layout; typographic module; Rijeka cicero*